
Het Cultuurstelsel 1830 – 1870

(maandag 12 juli 2004) - Bijdrage door Erik Sweers - Laatste update (zondag 6 februari 2005)

'Volk van Nederland, brandt u geen bloedschuld op het geweten? (...) Twee eeuwen lang heeft daar (op Java) uwe vlag gewapperd; twee eeuwen lang hebt gij er den scepter der overheersching gezwaaid; millioenen en millioenen zijn van de handenarbeid der inboorlingen in uwe schatkist gevloeid (...) en niets hebt gij hun teruggegeven (...)'

"Volk van Nederland, brandt u geen bloedschuld op het geweten? (...) Twee eeuwen lang heeft daar (op Java) uwe vlag gewapperd; twee eeuwen lang hebt gij er den scepter der overheersching gezwaaid; millioenen en millioenen zijn van de handenarbeid der inboorlingen in uwe schatkist gevloeid (...) en niets hebt gij hun teruggegeven (...)"

Kamerlid Van Hoëvell

toespraak tot het Nederlandse volk omstreeks (1850)

Wanneer er vandaag de dag in een drukke Nederlandse winkelstraat aan willekeurige voorbijgangers de vraag zou worden gesteld waaraan het eerst gedacht wordt bij het horen van het woord "Indonesië", dan zou dat hoogst waarschijnlijk een groot aantal teleurstellende associaties opleveren. Een ongetwijfeld veelgehoord antwoord zal de gedachte aan de zonnige zandstranden zijn, maar ook de rijsttafel en de nasigoreng, in de jaren zestig en zeventig in aangepaste vorm in Nederland geïntroduceerd en geïntegreerd, zullen tot de mogelijke opties behoren. Gelet op de ontwikkelingen en de media-aandacht van de laatste jaren zullen een behoorlijk aantal mensen eveneens verwijzen naar schendingen van de mensenrechten de het moslimfundamentalisme, waarvan de bomaanslag op Bali als recent dieptepunt naar voren komt.

Het zullen echter veelal associaties zijn die met het recente verleden te maken hebben. Dit is wel te verklaren. Het voormalige Nederlands-Indië is immers decennia geleden al omgedoopt tot de Republiek Indonesië en met het afstaan van de "Gordel van Smaragd", zoals het eilandenrijk ook wel eens genoemd werd, nam ook het belang van de Indonesische geschiedenis op de Nederlandse scholen af. Slechts een aantal ouderen zullen vandaag de dag nog het rijtje "Bali, Lombok, Soemba, Soembawa, Flores en Timor moeiteloos kunnen opzeggen, terwijl hedendaagse scholieren meestal geen idee hebben waar deze namen naar verwijzen.

Een hierboven geschetst onderzoekje zou nauwelijks kans van slagen hebben indien een aantal andere termen zouden worden aangedragen. Want wie kan vandaag de dag nog uitleggen wat bijvoorbeeld "Ethische Politiek" inhoudt? Uiteraard kan het nog enigszins uit het woord worden afgeleid, maar bij "Onthoudingspolitiek" zullen velen toch eerder denken aan een door de overheid opgelegd christelijk anticonceptiebeleid dan dat ze de werkelijke betekenis van het woord weten te doorgronden. Bij de vraag of men weet wat het "Cultuurstelsel" inhoudt kunnen wellicht nog lachwekkender antwoorden worden gegeven. Toch is dit alles geen erfenis uit het verre verleden, maar uit "slechts" de negentiende eeuw. Bovendien, zoals uit het citaat aan het begin van dit essay valt op te maken, is er ook voldoende over dit onderwerp geschreven. In dit essay wordt stilgestaan en ingegaan op deze vergeten periode uit de vaderlandse geschiedenis: de tijd van het Cultuurstelsel.

Aan de hand van een aantal kernvragen zal ik een beeld schetsen van deze bijzondere periode. Want wat hield het Cultuurstelsel nu precies in? Waarom en wanneer werd het ingevoerd? Was het een algeheel succes of kende het systeem ook schaduwzijden en wanneer en om welke redenen werd het systeem beëindigd?

Een korte voorgeschiedenis: de periode tot 1830

Aan de invoering van het Cultuurstelsel ging een belangrijke geschiedenis vooraf. In de periode 1825-1830 was Java het toneel van de Java-oorlog. De oorzaken en het verloop van deze oorlog zijn te complex om kort en bondig te verwoorden. Bovendien gaat het om de gevolgen. J. van Goor meldt in zijn werk "De Nederlandse Koloniën. De geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600 – 1975" dat de materiele ravage na de oorlog enorm was. Bovendien hadden de Nederlanders zo'n 15.000 manschappen verloren, waarvan ongeveer 7.000 inheemse militairen. Het aantal Javaanse slachtoffers was nog vele malen hoger: rond de 200.000 van hen lieten het leven in de oorlog.

Naast de materiele schade en het menselijk leed was ook de macht en kracht van de Javaanse politieke elite gebroken. Daarnaast was er sprake van een zeer slechte financiële toestand waar per direct verbetering in diende te worden

gebracht. De noodzaak tot financiële vooruitgang in "de Oost" werd extra noodzakelijk vanwege de situatie in "de West". De West-Indische eilanden en de Afrikaanse bezittingen waren verliesposten geworden die een zware lastenpost vormden voor de Nederlandse staatsbegroting. Een nieuw beleid kon niet uitblijven.

Om de Nederlandse staatskas te spekken dienden een aantal zaken radicaal te veranderen. Zo waren er de opbrengsten van de koffie. Weliswaar nam de oogst in de jaren tot 1830 toe, maar de prijs op de wereldmarkt daalde nog sterker. Bovendien produceerde de Javaanse bevolking veel rijst en tabak die bestemd was voor handel binnen de Indische archipel. Van export naar Europa was derhalve geen sprake. Hierdoor beschikte de bevolking ook niet over kapitaal om op hun beurt weer textiel en andere producten uit Europa in te voeren.

In eerste instantie zouden kapitaalkrachtige Europeanen uitkomst moeten bieden. Woeste gronden zouden moeten worden gecultiveerd en deze ondernemers konden zo daarna werk aanbieden aan de arme Javaanse bevolking. Dit idee, uitgedacht door de door koning Willem I gestuurde burggraaf Du Bus, kwam echter niet tot ontwikkeling. Investerings van Europeanen bleven uit. Van Goor merkt op dat de Javanen bovendien nauwelijks bereid waren om in loondienst te werken. De ideeën van Du Bus boden geen oplossing. Koning Willem I stelde vervolgens Johannes van den Bosch aan als opvolger van Du Bus. Van den Bosch had de koning reeds met zijn expertise terzijde gestaan met adviezen over de West. Onder leiding van Van den Bosch zou het Cultuurstelsel op Java worden ingevoerd.

De invoering van het Cultuurstelsel

Net als zijn voorgangers stond Van den Bosch voor de vraag hoe er een systeem kon worden ontwikkeld dat winstgevend Javaanse exportproducten kon realiseren. In tegenstelling tot zijn directe voorganger Du Bus had Van den Bosch geen enkel vertrouwen in de Nederlandse ondernemers, die in zijn ogen "poor, ignorant and devoid of enterprise" waren. Van den Bosch vond zijn inspiratie in het verleden en keek naar de werkwijze van de "Verenigde Oost-Indische Compagnie" (VOC). Hij meende een systeem te moeten ontwikkelen dat aansloot bij het bestaande, agrarisch-feodale systeem. Het doel was om van Java een exportland voor tropische landbouwproducten te maken. De handelswinsten die hieruit voortvloeiden zouden voor het merendeel naar de Nederlandse staatskas gaan.

Het systeem bestond uit een aantal vaste elementen. Ten eerste werden de boeren op Java verplicht om gedurende een bepaalde periode een bepaald deel van de grond met vooraf bepaalde exportgewassen te bebouwen. Ten tweede wilde Van den Bosch het inheemse bestuur, de dorpshoofden, een centrale rol geven. Tot slot besloot hij het landrentestelsel van zijn Britse voorganger Raffles (1811-1816) te herzien. Boeren hoefden niet langer tweevijfde van de oogst af te staan als "pacht", maar slechts éénvijfde en dat voor een termijn van twintig jaar. C. Fasseur benadrukt in zijn werk "Kultuurstelsel en koloniale baten" overigens dat ook onder Raffles de landrente in werkelijkheid nooit meer dan éénvijfde tot een kwart was, waardoor de indruk kan ontstaan dat Van den Bosch eerder keek naar wat haalbaar was, dan dat hij werkelijk vond dat de landrente verlaagd diende te worden om zodoende de boeren te ontlasten. Om de verschillende actoren aan het systeem te binden werden vergoedingen betaald. Zo betaalden Europese landhuurders voor de dessahuur een vergoeding aan de "apanagehouders", werden koffieplanters ook financieel tegemoet gekomen en eigenaren van grond waarop koffie geplant moest worden werd "plantloon" uitbetaald. Tot slot besloot Van den Bosch om zowel het Inheemse Bestuur als het Europese Binnenlands Bestuur aan het Cultuurstelsel te binden door hen te laten meedelen in de winsten van het systeem. In deze gevallen werden zogenaamde "cultuurprocenten" toebedeeld.

Deze cultuurprocenten betekenden een ommekeer in de bestaande situatie. Tot dan toe was het de gewoonte geweest dat de Europeanen in direct contact traden met de betreffende boeren. In het Cultuurstelsel kreeg de dorpen en de dorpshoofden in het bijzonder een centrale en onmisbare rol. De inheemse bevolking werd niet langer enkel en alleen gezien als arbeidsleverancier. Vanaf nu was het een belangrijke en onmisbare partner geworden die mede verantwoordelijk was voor het succes van het Cultuurstelsel en ook deelde in dit succes.

Voor en tegenstanders van de invoering

Ongeacht de vraag of het Cultuurstelsel nu positief of negatief beoordeeld moet worden zijn de meeste historici het er over eens dat het systeem een van de belangrijkste onderdelen is geweest van het Nederlands kolonialisme. Sommigen in die tijd meenden zelfs dat het Cultuurstelsel het beste koloniale model was dat denkbaar was. Ook de Belgische

koning Leopold II was deze mening toegedaan. Critici meenden echter dat het Cultuurstelsel een terugval betekende naar het oude beleid van de compagnie, waarbij de Javaanse bevolking enkel en alleen werd ingezet om winsten te behalen die direct en zoveel mogelijk werden doorgesluist naar Nederland, in plaats van dat het ten goede zou komen van de plaatselijke bevolking, die per slot van rekening verantwoordelijk was voor deze winsten.

Met name de liberalen en het politieke midden stoorden zich aan het feit dat de meeste beslissingen inzake koloniale kwesties zich indertijd voltrokken op het Departement van Koloniën en niet in de Staten-Generaal. Bovendien kwam er een eind aan de liberale experimenten doordat Van den Bosch juist aansluiting zocht bij de oude praktijk. Toenmalig kamerlid Sloet tot Oldhuis meende dat de tot dan toe gevolgde koloniale politiek er één was van "geheimhouding". Vlak voor de invoering van het Cultuurstelsel stonden diegenen die meer openheid van zaken wensten echter tamelijk alleen. Slechts een enkeling stemde bij de debatten over de tweejaarlijkse staatsbegroting tegen de begroting van het Ministerie van Koloniën. Deze minimale weerstand zou in de loop der jaren echter sterk veranderen. In het verloop van dit essay zal worden uiteengezet waarom deze weerstand toenam.

De voorstanders van invoering van het Cultuurstelsel richtten zich op de economische voordelen die de invoering naar verwachting met zich mee zou brengen. Koloniaal bezit diende nu eenmaal een bijdrage te leveren aan de schatkist: anders kon het beter worden afgestoten. Het betekende niet dat er geen behoorlijk bestuur kon worden ingevoerd of dat zorg voor onderdanen werd uitgesloten, maar het verbeteren van de Nederlandse economie, die na de Franse periode in een erbarmelijke toestand verkeerde, had wel prioriteit. Hierdoor werd bijna automatisch teruggekeken naar de periode van de VOC. Vele handelaren hoopten dat Amsterdam in de toekomst opnieuw de positie van grote stapelmarkt voor Europese en overzeese handel kon innemen en zagen zich in deze wens gesteund door koning Willem I. Om dergelijke ontwikkelingen te bewerkstelligen was gecentraliseerde vorm van Europees bestuur en actieve staatsbemoediging noodzakelijk.

Het Cultuurstelsel in de praktijk

Voordat er wordt ingegaan op de werking van het Cultuurstelsel in de praktijk, dient eerst een belangrijk en vaak ondergeschoven aspect van het systeem te worden benadrukt. De term Cultuurstelsel impliceert dat er sprake was van één systematisch geheel. Dit beeld is echter niet juist. Volgens Robert van Niel, auteur van "Java under the Cultivation System", was het voor Van den Bosch reeds voor de invoering van het systeem duidelijk dat er één enkele methode van cultiveren of één enkel regulatiesysteem voor het hele eiland volstond. Volgens van Niel diende het systeem te worden aangepast naar lokale omstandigheden. C. Fasseur is dezelfde mening toegedaan. Hij stelt:

"...het toen vastgestelde Regeringsreglement noemde het kultuurstelsel niet bij name; het sprak slechts van "de op hoog gezag ingevoerde kultures". Dit was een klein, maar wezenlijk verschil. Bij een stelsel denkt men aan een geordend geheel dat een zekere innerlijke eenheid en samenhang bezit en beheerst wordt door min of meer algemeen geldende regels. Binnen het kultuurstelsel nu bestonden alleen plaatselijk geldende regels".

Van Goor geeft aan hoe deze plaatselijke regels nu konden ontstaan. Hij stelt dat er zeker in de beginfase sprake was van een ongelijke verdeling van arbeid. Hierdoor kwam het soms voor dat een enkeling tweehonderd dagen per jaar aan de cultures werkte. Ook was het mogelijk dat rijkere boeren hun taak afkochten en in streken waar de dorpsgronden regelmatig over de oude dorpsbewoners werden herverdeeld, werden soms nieuwe arbeidskrachten toegelaten om de taken evenwichtiger te kunnen verdelen. Vaak waren het specifieke taken zoals het riettransport en rietsnijden dat door deze nieuwe arbeidskrachten werd overgenomen. Alleen het planten bleef over als het laatste onderdeel van de verplichte arbeid en door dit alles was het stelsel nergens hetzelfde.

Met al die plaatselijke varianten kan de vraag gesteld worden of en hoe het Cultuurstelsel dan werkte. Om te beginnen wordt de relatie tussen het Europese en het Javaanse bestuur nader belicht. In ieder geval had de Javaanse elite na de Nederlandse zege tijdens de Java-oorlog de Nederlandse overheersing geaccepteerd. Het Nederlands bestuur besefte echter dat zij de lokale adel nodig had om de symbiose van belangen, die ook in de VOC-tijd bestond, te waarborgen. Hierdoor ontstond een systeem waarbij een hechte samenwerking ontstond op economisch en politiek terrein tussen het bestuur en de lokale adel. Er was sprake van een toenemende macht en een toenemend belang van de "bupati's" (lokale regenten). Dit bleek onder meer uit het feit dat deze hoofden een deel van hun feodale rechten terugkregen, recht

hadden op de reeds genoemde cultuurprocenten en dat hun opvolging erfelijk was. De alliantie met de plaatselijke bevolking was voor de Nederlanders ook een noodzaak: de Javaanse bevolking "weet zeer wel dat wij [de Nederlanders] daar eigenlijk niet behoren. Wanneer één of andere knappe vent zich aan het hoofd stelt tegen het gouvernement, en eenig geluk heeft, zal dit weerklank vinden door geheel Java", aldus J.C. Baud, eerst adviseur van Van den Bosch en later diens opvolger.

De Cultuurprocenten vormden een belangrijke bindende en motiverende factor. Het bindende element lag in het feit dat Europese en binnenlandse bestuurders meedeelden in de winsten die er gehaald werden. Er kan dus worden gesproken van een belangengemeenschap. Daarnaast bestonden er speciale bonussen: indien de productie werd opgevoerd werden er meer cultuurprocenten toegekend.

De eerste tien jaar functioneerde het systeem zoals hierboven is beschreven. Hoewel de lokale in Europese bestuurders van elkaar afhankelijk waren, bestond er in de praktijk vrij weinig direct contact. Buitenlandse bestuurders spraken doorgaans niet de lokale taal en zagen ook niet de noodzaak in om dit alsnog aan te leren. De communicatie naar de lokale bevolking werd doorgaans aan de hoofden over gelaten. Deze werkwijze leidde er onder meer toe dat het Europees bestuur nauwelijks een idee had welke gevoelens en ideeën onder de lokale bevolking leefde. Rond 1840 werd echter duidelijk dat het systeem niet goed functioneerde. De druk op de lokale boerenbevolking was te groot. Niet alleen vereiste het bestuursstelsel een te grote inzet van de arbeidskracht, ook de landrente was vele boeren een blok aan het been geworden.

De hervormingen die volgden waren gericht op het direct zaken doen met de boeren zelf. Dit hield in praktijk in dat er in toenemende mate zaken werden gedaan met de "lurahs" (dorpshoofden) en dat de bupati's als intermediair steeds meer werden overgeslagen.

Het succes van het Cultuurstelsel

Kan er worden gesproken van een succesvol systeem? Jazeker: na een aanloopfase waarin enkele wijzigingen werden doorgevoerd had het Cultuurstelsel al snel haar succes bewezen. Rond 1840 waren alle residenties op Java betrokken, was overal de koffiecultuur ingevoerd en er werd eveneens op grote schaal suiker en indigo geproduceerd. Hierbij was bijna driekwart van de Javaanse huishoudens en enige wijze bij betrokken. In financieel opzicht was het Cultuurstelsel dus zeker een groot succes: Java was in korte tijd omgevormd tot één grote plantage en bracht een enorme hoeveelheid Indische exportproducten op de markt, die door de welbekende "Nederlandsche Handels-Maatschappij" werden afgevoerd.

De winsten die het Cultuurstelsel opleverden waren enorm en namen met de perfectionering van het systeem alleen maar toe (zie tabel 1). Volgens J.J.P. de Jong was het Cultuurstelsel van elementair belang voor Nederland. Hij baseert deze uitspraak op het feit dat de inkomsten uit Indië op het hoogtepunt maar liefst éénderde van het totale Nederlandse staatsinkomen vormden.

Tabel 1: periodieke winsten van het Cultuurstelsel

Periode

Winst in guldens

1831 – 1840

93 miljoen

1841 – 1850

141 miljoen

1851 – 1869

239 miljoen

Totaal 1830 - 1870

473 miljoen

Door bovenstaande cijfers ontstaat in ieder geval de indruk dat het Cultuurstelsel een systeem was om trots op te zijn. Met de verdere ontwikkeling van het systeem kreeg ook het buitenland steeds meer interesse datgene waarin men het doortastende en effectieve Nederlandse handelsvermogen in meende te herkennen. De Brit W.B. Money schreef in 1861 zelfs een boek met de titel "Java: or how to manage a colony. Showing a practical solution of the questions now affecting British India." Zoals de titel van het boek reeds aangeeft ziet Money in het Nederlandse Cultuurstelsel een mogelijke oplossing voor de vraagstukken die in het toenmalige Brits-Indië speelden.

De keerzijde van het Cultuurstelsel

Er kan terecht worden afgevraagd of het toen internationaal geprezen Cultuurstelsel ook nadelen kende. Die waren er zeker. De fabelachtige winsten die Java opleverde verdrukten de manier waarop dit alles tot stand kwam. De architect van het Cultuurstelsel, Johannes van den Bosch, onderkende zelf ook een aantal nadelen van het systeem. In de koppeling van bestuurlijke activiteiten aan persoonlijk voordeel schulde volgens Van den Bosch het gevaar dat de residenten, in het jacht op persoonlijk voordeel, meer van de inlanders gingen vragen dan eigenlijk billijk was.

Zoals reeds eerder gesteld waren de winsten groot en was hing het Nederlandse staatsinkomen voor een groot deel af van de producten die Java verlieten. Een in die dagen veelgehoorde opmerking waarmee de afhankelijkheid van Nederland ten opzichte van Java werd aangeduid, was dat Java de kurk was waarom Nederland kon blijven drijven. Deze afhankelijkheid had echter ook een gevolg: het Indische budget was er vooral op gericht en spritste zich steeds meer toe op het in stand houden van het hele systeem. Weliswaar werd er ook geïnvesteerd in de agrarische en communicatieve infrastructuur, maar voor de rest werden investeringsoverwegingen vooral door de welbekende Nederlandse zuinigheid gedomineerd. Overigens, de investeringen in de agrarische sector en in communicatie waren indirect bedoeld om het stelsel te optimaliseren en zijn derhalve onlosmakelijk met elkaar verbonden. In ieder geval leidde de Nederlandse zuinigheid op tal van andere terreinen tot schromelijke verwaarlozing.

Wat hield die verwaarlozing dan precies in? De bekendste en meeste gehoorde kritiek betrof het effect van het Cultuurstelsel op de bevolking. Zoals reeds eerder naar voren is gebracht had Johannes van den Bosch zelf ook zijn bedenkingen omtrent de positie van de bevolking onder het door hem ontwikkelde systeem. De negatieve beeldvorming kreeg snel grote algemene bekendheid door het in 1860 voor het eerst uitgebrachte boek Max Havelaar, van bestuursambtenaar Eduard Douwes Dekker, beter bekend onder de naam Multatuli. Het was het begin van een strijd tussen liberalen en conservatieven, waarbij de eersten het Cultuurstelsel het liefst als een malafide systeem afschilderden en hun kritiek gebruikten als hefboom om het systeem uiteindelijk omver te werpen. Wat waren nu die nadelen voor de bevolking? Een bekende en breed gedragen mening is dat de Javaanse gemeenschap door het Cultuurstelsel een periode van verstarring had meegemaakt, met alle negatieve gevolgen van dien. Deze verstarring was veroorzaakt door het feit dat de enorme druk van het stelsel de Javaanse bevolking had gedwongen tot, zoals De Jong het stelt, "een inklinking op het gangbare sociaal-economische systeem, tot een toenemende verdeling van de grond, vergroting van het onderling hulpbetoon en een zich intensiverend communaal patroon". Het individuele grondbezit was teruggedrongen en had plaatsgemaakt voor een communaliseringsproces.

Fasseur meldt ook een aantal mislukte aanplanten, waarvoor de lokale bevolking, wegens het mislukken van de geen vergoeding kreeg. Doorgaans was een veelgehoord excuus dat het weer òf te droog, òf te vochtig was. Bestuursambtenaren lieten liever achterwege om te vermelden dat de grond door het intensieve gebruik vaak gewoon uitgeput was. Fasseur betoogt verder dat de daling van de indigo-productie gepaard ging met een daling van het plantloon en de stijging van het plantloon per huisgezin (zie tabel 2). Van dit lagere loon werd bovendien een bijdrage in

de onderhoudskosten van de indigofabriekjes afgetrokken. Daarnaast werd er een steeds grotere arbeidsprestatie geëist.

1840

1841

1842

1843

1844

1845

1846

1847

1848

1849

1850

Productie per bouw

52

43

38

38

34

31

46

36

36

28

22

Plantloon per huisgezin

f.12,73

f.9,02

f.8,56

f.9,37

f. 8,55

f. 8,06
f. 12,72

f. 9,11

f. 10,29
f. 7,27

f. 5,19

Landrente per huisgezin

f. 5,11

f. 6,38

f. 9,04

f. 9,11

f. 1,57 Fout?

f.12,42

f.7,45

f. 9,77

f. 12,50

f. 6,32

f. 10,46

Van Niel noemt nog een interessant nadeel. Hij stelt dat het Cultuurstelsel de ontwikkeling in de weg heeft gestaan van een vrije arbeidsmarkt.

In 1850 ontstond er zelfs een hongersnood in enkele residenties die volgens sommigen te wijten was aan de hoge belastingen. Ook werd langzamerhand steeds meer duidelijk dat niet alle producten even geschikt waren om onder het Cultuurstelsel te worden geproduceerd. In de jaren vijftig van die eeuw werd de verplichte aanplant reeds beperkt tot suiker en koffie. Vanaf de jaren zestig intensiveerde de strijd tussen de liberalen en de conservatieven zich. Met name het idee van verplichte arbeid stuitte de liberalen tegen de borst. Zij zagen liever dat de vrije arbeid, het liberale stokpaard, nu haar intrede in Indië ging doen. Dit streven werd nog verder onderbouwd omdat de liberalen sterke vermoedens hadden dat de Nederlandse regering een bepaalde vriendjespolitiek voerde met betrekking tot het gunnen van suikercontracten. Liberale ondernemers op Java waren om die reden ook in verzet gekomen tegen het stelsel, daar zij in deze situatie geen toegang konden krijgen tot een veelbelovende arbeidsmarkt.

Het idee van de verheffing van de bevolking drong ook door tot de nieuwe generatie bestuursambtenaren die naar Indië werden uitgezonden. Van Goor benadrukt echter dat deze verheffingsgedachte niet direct heeft geleid tot de afschaffing van het systeem. Van Goor stelt dat ook de conservatieven op den duur vonden dat verandering niet uit kon blijven.

Het einde van het Cultuurstelsel

De beëindiging van dit in financieel opzicht succesvolle stelsel begon omstreeks 1850. Het zou vanaf dat moment nog twintig jaar duren tot het werkelijk tot het verleden behoorde. Met de "zedelijke roeping" ten opzichte van de overzeese gebiedsdelen als argument, vormde zich in de jaren vijftig iets wat Fasseur omschrijft als "koloniale oppositie", die aandrang op liberale hervormingen. Kamerlid Van Hoëvell sprak het Nederlandse volk in 1850 als volgt toe:

"Volk van Nederland, brandt u geen bloedschuld op het geweten? (...) Twee eeuwen lang heeft daar (op Java) uwe vlag gewapperd; twee eeuwen lang hebt gij er den scepter der overheersching gezwaaid; miljoenen en miljoenen zijn van de handenarbeid der inboorlingen in uwe schatkist gevloeid (...) en niets hebt gij hun teruggegeven (...)"

Rond deze tijd stonden de liberalen echter nog redelijk machteloos met hun denkbeelden. Het enige succes wat de liberalen bereikten was dat de duur van het Cultuurstelsel beperkt was: het regeringsreglement vermeldde in 1854 dat het Cultuurstelsel als overgangsstelsel werd gehandhaafd en dat het op den duur plaats zou moeten maken voor een systeem waarin vrije arbeid bestond, zonder tussenkomst van het bestuur.

Een tijdelijke piek van succes in het Cultuurstelsel in combinatie met tegenvallende resultaten van beperkte vrije arbeid maakte dat de steun voor afschaffing van het Cultuurstelsel in de jaren vijftig ook laag bleef. Hiermee kan dus gelijk een vraagteken worden gezet bij de veelgehoorde stelling dat de opkomst van de zelfbewuste, particuliere ondernemer het stelsel op den duur overbodig maakte. Het Cultuurstelsel was zeker niet aan verval onderhevig en de liberale experimenten met "vrije arbeid" waren een teleurstelling.

Vanaf 1852 werden de suikercontracten in ieder geval niet meer door het gouvernement gesloten. De ontevredenheid en het verzet tegen de manier waarop de uitgifte tot dan toe plaats vond, was de directe aanleiding. Tussen 1853 en 1857 volgde een groot onderzoek naar het voorstel of de suikercultuur niet anders kon worden geregeld, met als doel de druk op de lokale bevolking te verminderen. Het duurde daarna echter tot 1860 voordat er eindelijk een regeling tot stand was gekomen die het uitgeven van de nieuwe suikercontracten reguleerde. Deze regeling stelde tevens voorwaarden voor het verlengen van reeds bestaande suikercontracten. De liberalen drongen er bij de totstandkoming van deze regeling op aan dat het beginsel van openbare uitbesteding werd gehanteerd. Zodoende zou het contract worden gegeven aan die ondernemer die het gouvernement de gunstigste prijs kon bieden. Dit idee werd echter afgewezen, omdat de haalbaarheid ervan in twijfel werd getrokken.

Met ingang van 1862 ontstond er een nieuwe situatie. De koloniaalliberale partij, die voor die tijd in de oppositie zat, kreeg de regeringsverantwoordelijkheid toebedeeld. Met de liberalen aan de macht werd het begin van het einde van het Cultuurstelsel ingezet. Het duurde echter tot 1870 voordat de daadwerkelijke afschaffing een feit was geworden. Toenmalig minister E. De Waal slaagde erin een compromis te bereiken tussen de liberale wens om Java open te stellen voor de vrije ondernemers en de met name onder de conservatieven bestaande vrees dat de Javaanse boeren geen serieuze concurrent zouden kunnen zijn van het Europese bedrijfsleven. Door middel van twee wetten, de Suikerwet en de Agrarische Wet, werd de afbouw van het Cultuurstelsel geregeld en werd het verhuren van grond aan vrije ondernemers mogelijk. Dit betekende niet dat Europeanen grond mochten kopen. Als alternatief bestond er voor Europeanen de mogelijkheid om grond voor vijfenzeventig jaar in erfpacht te krijgen. Dit stelde ondernemers in staat te voorzien in een onderpand voor leningen en hypotheek.

Een uitzondering op deze regeling vormde de sawa's die maximaal voor vijf jaar mochten worden verhuurd aan suikerondernemingen. Hiermee werd voorkomen dat bevolkingsgrond eigendom werd van veel kapitaalkrachtiger Europeanen.

De verplichte suikeraanplant nam geleidelijk af. In 1891 was het geheel overgenomen door vrije ondernemers. De

gedwongen koffieaanplant werd niet zomaar opgegeven. In een enkel gebied bleef de koffiecultuur tot 1915 bestaan, zij het in een afgezwakte vorm.

Het einde van het Cultuurstelsel

De beëindiging van dit in financieel opzicht succesvolle stelsel begon omstreeks 1850. Het zou vanaf dat moment nog twintig jaar duren tot het werkelijk tot het verleden behoorde. Met de "zedelijke roeping" ten opzichte van de overzeese gebiedsdelen als argument, vormde zich in de jaren vijftig iets wat Fasseur omschrijft als "koloniale oppositie", die aandrang op liberale hervormingen. Kamerlid Van Hoëvell sprak het Nederlandse volk in 1850 als volgt toe:

"Volk van Nederland, brandt u geen bloedschuld op het geweten? (...) Twee eeuwen lang heeft daar (op Java) uwe vlag gewapperd; twee eeuwen lang hebt gij er den scepter der overheersching gezwaaid; miljoenen en miljoenen zijn van de handenarbeid der inboorlingen in uwe schatkist gevloeid (...) en niets hebt gij hun teruggegeven (...)"

Rond deze tijd stonden de liberalen echter nog redelijk machteloos met hun denkbeelden. Het enige succes wat de liberalen bereikten was dat de duur van het Cultuurstelsel beperkt was: het regeringsreglement vermeldde in 1854 dat het Cultuurstelsel als overgangsstelsel werd gehandhaafd en dat het op den duur plaats zou moeten maken voor een systeem waarin vrije arbeid bestond, zonder tussenkomst van het bestuur.

Een tijdelijke piek van succes in het Cultuurstelsel in combinatie met tegenvallende resultaten van beperkte vrije arbeid maakte dat de steun voor afschaffing van het Cultuurstelsel in de jaren vijftig ook laag bleef. Hiermee kan dus gelijk een vraagteken worden gezet bij de veelgehoorde stelling dat de opkomst van de zelfbewuste, particuliere ondernemer het stelsel op den duur overbodig maakte. Het Cultuurstelsel was zeker niet aan verval onderhevig en de liberale experimenten met "vrije arbeid" waren een teleurstelling.

Vanaf 1852 werden de suikercontracten in ieder geval niet meer door het gouvernement gesloten. De ontevredenheid en het verzet tegen de manier waarop de uitgifte tot dan toe plaats vond, was de directe aanleiding. Tussen 1853 en 1857 volgde een groot onderzoek naar het voorstel of de suikercultuur niet anders kon worden geregeld, met als doel de druk op de lokale bevolking te verminderen. Het duurde daarna echter tot 1860 voordat er eindelijk een regeling tot stand was gekomen die het uitgeven van de nieuwe suikercontracten reguleerde. Deze regeling stelde tevens voorwaarden voor het verlengen van reeds bestaande suikercontracten. De liberalen drongen er bij de totstandkoming van deze regeling op aan dat het beginsel van openbare uitbesteding werd gehanteerd. Zodoende zou het contract worden gegeven aan die ondernemer die het gouvernement de gunstigste prijs kon bieden. Dit idee werd echter afgewezen, omdat de haalbaarheid ervan in twijfel werd getrokken.

Met ingang van 1862 ontstond er een nieuwe situatie. De koloniaalliberale partij, die voor die tijd in de oppositie zat, kreeg de regeringsverantwoordelijkheid toebedeeld. Met de liberalen aan de macht werd het begin van het einde van het Cultuurstelsel ingezet. Het duurde echter tot 1870 voordat de daadwerkelijke afschaffing een feit was geworden. Toenmalig minister E. De Waal slaagde erin een compromis te bereiken tussen de liberale wens om Java open te stellen voor de vrije ondernemers en de met name onder de conservatieven bestaande vrees dat de Javaanse boeren geen serieuze concurrent zouden kunnen zijn van het Europese bedrijfsleven. Door middel van twee wetten, de Suikerwet en de Agrarische Wet, werd de afbouw van het Cultuurstelsel geregeld en werd het verhuren van grond aan vrije ondernemers mogelijk. Dit betekende niet dat Europeanen grond mochten kopen. Als alternatief bestond er voor Europeanen de mogelijkheid om grond voor vijfenzeventig jaar in erfpacht te krijgen. Dit stelde ondernemers in staat te voorzien in een onderpand voor leningen en hypotheeken.

Een uitzondering op deze regeling vormde de sawa's die maximaal voor vijf jaar mochten worden verhuurd aan suikerondernemingen. Hiermee werd voorkomen dat bevolkingsgrond eigendom werd van veel kapitaalkrachtiger Europeanen.

De verplichte suikeraanplant nam geleidelijk af. In 1891 was het geheel overgenomen door vrije ondernemers. De gedwongen koffieaanplant werd niet zomaar opgegeven. In een enkel gebied bleef de koffiecultuur tot 1915 bestaan, zij

het in een afgezwakte vorm.

Conclusie

De tijd van het Cultuurstelsel is een belangrijke periode geweest, zowel voor het "moederland" Nederland als voor Java en haar bevolking. De omvang van dit essay stelt enige beperkingen aan de wijze waarop de complexe gebeurtenissen rondom het Cultuurstelsel behandeld kunnen worden. De grote verschillen waarop het Cultuurstelsel zich in de verschillende delen van Java manifesteerde worden daardoor, net als andere onderwerpen, slecht in vogelvlucht behandeld. Desalniettemin kan er toch een goed beeld gegeven worden van de ontwikkelingen die in die tijd op Java plaatsvonden en kan worden ingegaan op de redenen van invoering van het Cultuurstelsel.

De invoering van het Cultuurstelsel ging niet alleen niet gepaard met het doel om van Java een commercieel wingebed te maken. Met een verlieslijdende "West" waren de kosten voor het moederland enorm opgelopen en met de oorlog op Java waren ook grote kosten gemoeid. Het was derhalve ook een noodzaak geworden. In Nederland zag men met Indië als een voorwaarde voor het floreren van de economie in het moederland.

Opvallend is dat het idee van het Cultuurstelsel niet origineel is, maar is gebaseerd op oude systemen die reeds bestonden. Het was voor Van den Bosch een kwestie van analyseren en aanpassen. Een ander interessant aspect is de flexibiliteit van het systeem. Het stelsel werd aangepast naar lokale omstandigheden en werkte in de praktijk mede daardoor uitstekend. Ook was het niet zo dat het gehele systeem op elk niveau werd bestuurd door Europeanen. Ook het lokale bestuur werd ingeschakeld en deelde tevens mee in de winsten.

Het Cultuurstelsel was zeker een succes als er gekeken wordt naar het doel van de invoering ervan. De Nederlandse economie floreerde bijzonder goed op de uit Indië aangevoerde producten en van enige wanklank leek zeker in de beginfase van het systeem nauwelijks sprake. Het verzet tegen het stelsel was tweeledig: in de eerste plaats vanuit liberale hoek. De liberalen meenden dat het idee van verplichte arbeid niet meer thuishoorde in de tijd van toen en dat het de ontwikkeling van mogelijkheden van vrije ondernemers in de "Oost" in de weg stond.

Tevens was er sprake van de opkomst van gewetensbezwaren. De enorme winsten die naar Nederland vloeiden stonden in geen geval in verhouding tot de vergoedingen die de lokale boeren kregen uitbetaald. Wellicht dat deze gedachte, waarin niet zelden over uitbuiting van de lokale bevolking werd gesproken, in sterke mate heeft bijgedragen tot datgene wat later bekend zou worden als de "Ereschuld". In ieder geval leidde de wens tot liberalisering en groeiende verontwaardiging over de vermeende uitbuiting van het Indische volk ertoe dat het Cultuurstelsel uiteindelijk werd afgeschaft. Met de machtsovername in de Nederlandse politiek van de liberale partij in 1862 werd deze afschaffing gestart. Het duurde echter nog tot 1870 totdat het Cultuurstelsel officieel afgeschaft kon worden. Dit had te maken met het sluiten van compromissen met de conservatieven, die vreesden dat de Javaanse boer door de Europese vrije ondernemers onder de voet gelopen zou worden.

De afschaffing van het Cultuurstelsel betekende echter niet dat de misstanden verdwenen. De het was een overgang naar een ander systeem, waarbij delen van het systeem, zij het in afgezwakte vorm, tot in het begin van de twintigste eeuw werden voortgezet.